

HOZIRGI ZAMON PSIXOLOGIYASI

PSIXOLOGIYA PREDMETI VA VAZIFALARI, PREDMETI, FANLAR SISTEMASIDA TUTGAN O'RNI

Har qanday konkret fan boshqa fanlardan o'z predmetining xususiyatlari bilan farq qiladi. Jumladan, geologiya ham, geodeziya ham Yer haqida bahs yuritadi, ammo ularning bir-biridan farqi shundaki, geologiya yerning tarkibi, tuzilishi va tarixini, o'rgansa, geodeziya Yerning ko'lami va shaklini o'rganadi. Psixologiya o'rganadigan hodisalarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash yanada qiyinroq. Bu hodisalarni tushunish ko'p jihatdan psixologiya fanini egallash zaruratiga duch kelgan odamlarning dunyoqarashiga bog'liqdir. qiyinchilik kishilar aqlida allaqachonlardan buyon alohida hodisalar sifatida bo'rttirilib va hayotdagi boshqa ko'rinishlardan ajratilib kelindi. Chindan ham shu narsa mutlaqo ravshanki, mening yozuv mashinkasini idrok etishim qarshimdagi stol ustida turgan yozuv mashinkasining o'zidan, ya'ni real narsadan mutloqo boshqa va farq qiladigan narsa hisoblanadi; mening chang'ida yurishga bo'lgan istagim haqiqatda chagg'ida yurishga nisbatan allaqanday boshqa bir narsadir; mening Yangi yilni kutib olish haqidagi xotiram Yangi yil arafasida real tarzda yuz berganiga qaraganda farq qiladigan allaqanday bir narsa hisoblanadi va tasavvurlar tarkib topadi va ular psixik hodisalar (psixik funksiyalar, xususiyatlar jarayonlar, holatlar va boshqalar) deb nomalan boshladi. Bu hodisalarning alohida xarakteriga egaligini ularning odamlarni qurshab turgan tashqi olamdagi hodisalardan farq qilishda, insonning ichki dunyosiga tegishli ekanligida o'zga tashlanadi. Ularni real hodisalar va faktlarga qarama-qarshi qo'yiladigan ruhiy hayot («psixika» degan terminning o'zi yunoncha «psyuxe» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «ruh» degan ma'noni bildiradi) sohasidaga taalluqli deb hisoblashardi. Bu hodisalar «idrok», «xotira», «tafakkur», «iroda», «hissiyot» va boshqa shu kabi nomlar bilan guruhlarga ajratilib, hammasi birgalikda psixika, kishining psixik, ichki dunyosi, uning ruhiy hayoti va hakozaolar deb ataladigan tushunchalarni hosil qiladi.

Lekin psixologik fakt qanchalik qiziqarli bo'lishidan qat'iy nazar, ilmiy psixologiya uni ta'riflash bilangina cheklana olmay di. Ilmiy jihatdan bilish hodisalarni tasvirlashdan ularni tushuntirib berishga o'tishni muqarrar talab qiladi. Keyingisi ana shu hodisalar bo'ysunadigan qonunlar mohiyatini ochib berilishini taqozo etadi. Shuning uchun ham psixologik faktlar bilan birgalikda psixologik qonunlar psixologiyada o'rganiladigan predmet bo'lib yuzaga chiqadi. Jumladan, ba'zi bir psixologik faktlarning yuzaga kelishida har gal

buning uchun tegishli shart-sharoitlar mavjudligi muqarrar, ya'ni qonuniyatli bo'lishi kuzatiladi. Masalan, idrok etishni yuqorida keltirilgan nisbiy barqarorligi qonuniyatli xarakterga egaki, bunda faqat rangni idrok etishgina emas, balki narsaning katta-kichikligi va shaklini idrok etish ham barqarordir. Maxsus tadqiqotlar shuni o'rsatadiki, idrokning barqarorligi kishida avval boshdanoq, ya'ni tug'ilishi bilan oq mavjud bo'lgan emas. U asta-sekinlik bilan, qat'iy qonunlarga binoan shakllana boradi. Agar idrokning barqarorligi mavjud bo'lmaganida, kishi tashqi muhitda mo'ljalni to'g'ri ola bilmasdi-tevarak-atrofidagi narsalarga nisbatan uning holati salgina o'zgarishi bilan ko'z o'ngida turgan olamning manzarasi keskin o'zgarib ketaverar, narsalar noto'g'ri idrok etilaverardi.

Garchi kundalik muloqot davomida boshqa odamlarni kuzatib borgan kishilar xulq-atvorining turli xil faktlari (xarakterlar, qiliqlar, ish bajarish va hokozolar) bilan bevosita munosabatda bo'lsalar ham, amalda o'zaro birgalikda xarakter qilishga bo'lgan ehtiyoj ularni tashqi xulq-atvor ortida yashirinib yotgan psixik jarayonlarni farqlay bilishga majbur dasturlamal bo'lgan maqsadlar, mayllar, u yoki bu voqeadan ta'sirlanish zamirida esa xarakteriga xos asosiy belgilar holatlar ilmiy tahlil predmetiga aylanishidan ancha ilgari kishilarda bir-birlari to'g'risida sodda psixologik bilimlar to'plana boshlagan. Bu bilimlar avloddan-avlodga o'tgan holda tilda, halq ijodiyoti yodgorliklarida, san'at asarlarida o'z ifodasini topa bordi. U, jumladan, maqol va matallarda mujassamlasha boshladi: «O'n marta eshitgandan bir marta ko'rgan afzvl» (ko'z bilan ko'rgan holda idrok etish va xotirada saqlab qolishning eshitishga qaraganda afzalliklari haqida); «Odat-kishining ikkinchi tabiatidir» (tug'ma xulq-atvor turlari bilan raqobat qilaoladigan barqaror odatlarning roli haqida) va hokozolar.

Kishining shaxsiy hayot tajribasi ham unga psixika haqida muayyan tasavvur bera oladi: biron-bir tekstni qaytadan o'qib chiqish uning kishi xotirasida yaxshiroq saqlanib qolishiga yordam berishini, garchi «Takrorlash-ilmning onasi» degan maqol unga tanish bo'lmasa ham o'z shaxsiy tajribasidan bilib oladi.

Ijtimoiy va shaxsiy tajribada yuzaga kelgan sodda psixologik ma'lumotlar ilmiy psixologiyagacha yaratilgan psixologik bilimlarni tashkil etadi. Ular ancha keng miqyosli bo'lishi, ma'lum darajada tevarak-atrofdagi kishilarning xulq-atvoriga qarab ish qilishga yordam berishi, bir muncha to'g'ri bo'lishi va voqelikka mos kelishi mumkin. Lekin, umuman olganda, bu bilimlar sistemalikdan, teranlikdan,

isbotlilikdan, mahrumdir va shunga ko'ra ham bilimlar kishi psixikasi to'g'risida odamlar bilan ularning u yoki bu xilda kutilayotgan holatlardagi xulq-atvorini tahmin qilish imkonini beradigan hamda ilmiy, ya'ni ob'yektiv va ishonarli bilimlarni talab qiladigan jiddiy (pedagogik, davolash, tashkilot va boshqa shu kabi) ish olib borish uchun mustahkam negiz bo'la olmaydi.

Xo'sh, ilmiy psixologiyaning predmeti nimalardan iborat? Ilmiy psixologiyaning predmeti deyilganda, avvalo psixik hayotning konkret faktlari nazarda tutiladi, psixik hayotga doir har bir fakt esa ham miqdor, ham sifat jihatdan xarakterli xususiyatlarga ega. Masalan, psixologiya fani insonning tevarak-atrofdagi narsalarni idrok qilish prosesini tekshirib, juda muhim faktni aniqlagan: idrok sharoitlari o'zgarib tursa ham, idrok qilingan predmetning inson ongidagi obrazi nisbatan o'zgarmay qolaverar ekan.

Masalan, ko'zning to'r pardasiga ta'sir o'tkazish natijasida ro'y beradigan jarayonlar bilan ko'z soqqalarini tutashtiradigan va qochiradigan mushaklarning zo'riqishi natijasida hosil bo'ladigan hayajonlanishning o'zaro birgalikdagi xarakati narsadan uzoqlashish chog'ida uning hajmini idrok etishning nisbiy barqarorligini ta'minlovchi mexanizmlardan biri bo'lib hisoblanadi. Garchi narsa uzoqlashganda uning ko'z pardalarining ta'sirchan to'qimalaridagi tasviri tegishli tarzda kichrayadi, ammo ko'zning soqqalari bir-biridan qochishi chog'ida ko'z mushaklarining zo'riqishi o'zgarayotib, narsaning kichraygani emas, balki uning uzoqlashgani haqida axborot beradi.

Shunday qilib, psixologiya fan sifatida psixikaning faktlarini qonuniyatlarini va mexanizmlarini o'rganadi.

Ammo shu narsa ravshanki, keltirilgan ta'rif ham psixologiyaning predmeti to'g'risida so'z yuritilganda bo' psixik jarayonlar, xususiyatlar, holatlar va shu kabilarni o'rganadigan fan ekanligi haqidagi an'anaviy ta'riflar kabi juda muhim izoh talab qiladi. Psixik hodisalarning «alohida hodisalardan» ekanligi, ularning «ichki dunyoni» tashkil etishi haqidagi ta'kidlari o'z holicha psixikaning mohiyatini, uning o'ziga xos xususiyatini ochib bera olmaydi. psixika nima degan savolga javob berishdan oldin, eng avvalo, psixik hodisalarning mohiyati va xarkateri haqidagi tasavvurlar asrlar davomida qanday o'zgarib borganligiga, qisqacha bo'lsa-da nazar tashlash shart.

Psixologik ijtimoiy hayot extiyojlari qadim zamonlar ta'limotlardan buyon kishini tevarak-atrofidagi odamlar psixik jihatdan

tuzilish xususiyatlarini farqlay bilishga va ularni o'z xatti-xarakatlarida hisobga olishga majbur etib kelgan. Dastlab bu xususiyatlarga jonning ta'siri deb izoh berilgan. «Jon» tushunchasining paydo bo'lishi ibtidoiy halqlarning animistik qarashlari bilan bog'liqdir. Ibtidoiy odamning tasavvurida ruh tanadan batamom ajratilmagan bo'ladi. Bunday tasavvurlar hayot hodisalari va ongni, shu jumladan, uyqu, o'lim, xushdan ketish va shu kabilarni noilmiy, primitivmaterialistik tarzda talqin qilish oqibatida tarkib topgandir. Ibtidoiy odam bu xildagi hodisalarning sabablarini tushuntirib berish vositalariga ega bo'lmasdan, bevosita idrok qilinadigan yuzadagi narsani haqiqiy mohiyat sifatida qabul qilib kelgan. Jumladan, tush ko'rish uxlayotganda tanani tark etib, yer yuzida kezib yuruvchi ruhning taassurotlari deb tasavvur qilingan.

Ibtidoiy odam o'limni hayotiy jarayonning oxirgi bosqichi tushunmagan. Shu bois o'lim uyquning bir turi sifatida idrok etilib, bunda ruh allaqanday sabablarga ko'ra tanaga qaytib kelmaydi deb izohlagan. Ibtidoiy odam bu hodisalarni tahminan quyidagicha tushungan ruh-kishining aynan o'zi; uning ehtiyojlari va odatlari, hayot kechirish shart-sharoitlari tirik odamlarnikidekdir. Marhumlarning ruhlari ham go'yo odamlarniki kabi mashg'ulotlar va sosial tartib mavjud bo'lgan hamjamiyatni tashkil etarmish. Tirik odamlar va marhumlarning ruhi o'zaro aloqada bo'lib, moddiy va xujalik jihatdan bir-biriga bog'liqdir.

Yovvoyi odamning tabiat qarshisidagi ojizligi sababli individ (shaxs)ning ham, jamiyatning ham ruhdan ana shu tarzda tobeligi haqidagi tasavvurlar natijasida ruhga toat-ibodat tarzidagi munosabatlar tarkib topadi. Bu esa dinning dastlabki shakli edi.

Keyinchalik jamiyat taraqqiy eta borgan sari, planlashtirish va ijroning, jismoniy mehnat va «ishlab chiqarishning ma'naviy kuchlari»ning tabaqalashuvi, sinfiy jamiyatning paydo bo'lishi va munosabati bilan jonning moddiylikdan holi tabiati haqidagi g'oyalar paydo bo'ldi. Shu bilan birga antimistik, afsonaviy tasavvurlar o'rnini ruhni borliqning naturfilosofik manzarasi nuqtai-nazaridan tushuntirishga urinishlar egallay boshladi. Ioniylar naturfilo-soflari Fales (eramizdan oldingi VII-VI asrlar), Anak-simen (eramizdan oldingi V asr) va Geraklit (eramizdan oldingi VI-V asrlar) ruhni olamning ibtidosini tashkil etuvchi narsa (suv, havo, olov)ning odamlar va hayvonlarga jon ato etuvchi shakli tarzida talqin qilishgan. Qadimgi yunon faylasuflarining bu g'oyani izchillik bilan o'tkazishlari

materializmning o'ziga xos shakli- materiyaning jonliligi (gilozoizm) to'g'risidagi xulosaga olib keldi. Bu materialistik g'oyalarning Demokrit (eramizdan oldingi V-IV asrlar) va Lukresiy (eramizdan oldingi I asr) kabi atomistlar tomonidan rivojlantira borishi oqibati o'laroq ruh tanaga jon bag'ishlovchi modiy jism, shuningdek moddiy asos hisoblanmish aql, ya'ni, boshqacha qilib aytganda, hayotning butun jarayonini boshqarish vazifasini bajaruvchi idrok bilan idora etiladigan a'zo sifatida talqin etila boshladi. Ruh bilan aqlning o'zi tananing a'zolari bo'lgani uchun ularning o'zi ham tana hisoblanadi va, atomistlarning fikriga ko'ra, sharsimon, kichik va shuning uchun ham ancha xarakatchan atomlardan tarkib topadi. Bu fikrning soddaligiga qaramay unda jonli narsa-tananing eng soddada funksiyalaridan tortib to psixikaga, aql-idrokka qadar jonliligi xususiyatining materiyyagagina xos xususiyat ekanligining tasdiqlanishi progressiv hol edi.

Shunday qilib, psixik faoliyatni ilmiy tushunish yo'lidagi dastlabki yirik muvaffaqiyatlar uning fizikaviy olam qonunlariga bo'ysunishini isbot qilish bilan, uning ko'rinish-jamiyat va madaniyat haqidagi umumiy ta'limotga aylantirib, g'arb mamlakatlarida katta e'tibor qozondi.

Hozirgi paytda bixeviorizm va freydizm ibtidoiy «klassik» shaklidagi o'rnini aniq-ravshan ifodalangan biron-bir farqli belgisi bo'lmagan turli xildagi «sho"ba» oqimlarga (neobixeviorizm, neofreydydizm va shu kabilarga) bo'shatib berdi. Ulardagi mexanisizm va idealizm o'z qiyofalarini juda puxtalik va uddaburolik bilan niqoblab olishgan. Lekin bu oqimlar tashqi qiyofasini o'zgartirgan bo'lsalar-da, o'zlarining ideologik ko'rsatmalari xarakterini saqlab qolgandir.

Determinizm prinsipi psixikaning turmush tarzi bilan belgilanishini va turmush tarzi o'zgarishiga qarab o'zgarishni anglatadi. Agar hayvonlar psixikasi haqida gapiriladigan bo'lsa u holda bu psixikaning rivojlanishi biologik qonun tarzidagi tabiiy tanlash bilan belgilanadi. Agar odamning psixikasi haqida gapiriladigan bo'lsa, u holda kishida ong shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi pirovard natijada tirikchilikning moddiy vositalarini ishlab chiqarish usulini rivojlanish qonunlari bilan belgilanadi. Kishi ongining ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega ekanligini tushunish kishi ongining ijtimoiy borliqqa bog'liqligi haqidagi umumiy materialistik prinsipidan kelib chiqadigan eng muhim xulosadir.

Ong va faoliyat birligining psixologiyada qabul qilingan prinsipi ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi emas, lekin ular bir-biriga aynan o'xshash ham emas, ammo birlikni tashkil etishni bildiradi. Ong

faoliyatni ichki rejasini, uning programmasini tashkil etadi. Voqelikning o'zgaruvchan modeli aynan ongda hosil bo'ladiki, odam o'zini qurshab turgan muhitda shuning yordamida mo'ljal oladi.

Ong faoliyatning birligi prinsipi psixologlarga xulq-atvorni, faoliyatni o'rganayotib, xarakterning maqsadlariga erishishning muvaffaqiyatini ta'minlovchi ichki psixologik mexanizmlarini aniqlash, ya'ni psixikaning ob'yektiv qonuniyatlarini ochish imkonini berdi. Psixika va onging faoliyatda rivojlanishi prinsipi shuni anglatadiki, psixika agar faoliyat samarasi va rivojlanish ma'suli sifatida qaraladigan bo'lsagina, u to'g'ri tushunilishi va aynan bir xil tarzda izohlab berilishi mumkin.

Psixikaning taraqqiyotini dialektik-materialistik nuqtai-nazardan tushunish psixik taraqqiyot odamning mehnat faoliyatiga, ta'limga, o'yin faoliyatiga bog'liq ekanligini aniqlab berdi. Bunda ijtimoiy tajribani o'zlashtirishning yuz berishi odam uchun aynan xos bo'lgan psixik taraqqiyotning shakli sifatida xizmat qiladi. L.S Vo'gotskiy ta'lim psixikaning rivojlanishini yo'naltiradi, degan fikrni aytib, shu bilan birga bu jarayonda ongli faoliyatning yangi, mutloqo boshqacha shakllari yaratiladi, deb ta'kidlaydi. P.P.Blonskiy tafakkurning kichik maktab yoshida o'yinlar bilan, o'spirinlik yoshida o'qish bilan bog'liq tarzda rivojlanishini tahlil qiladi. S.L.Rubenshteyn ong faoliyatda paydo bo'lib, ana shu faoliyatda shakllanadi, deb yozgan edi. B.M.Teplov odamning eng muhim individual-psixologik fazilatlaridan bo'lgan qobiliyatni tadqiq qilarkan, qobiliyat faqat rivojlanishda mavjud bo'ladi, deb ta'kidlaydi. Lekin rivojlanish faoliyat jarayonidan bo'lak boshqacha mo'hitda yuz bermaganidek, «qobiliyat tegishli konkret faoliyatdan ajralgan holda paydo bo'la olmaydi».

Hozirgi zamon psixologiyasi shakllanishining turli bosqichlarida bo'lgan va amaliyotning har-xil sohalari bilan bog'liq ilmiy fanlarning juda ham keng tarmoqli sistemasini tashkil etadi.

Psixologiyaning ko'p sonli tarmoqlarini qay tarzda tasniflash mumkin? Tasnif imkoniyatlaridan biri yuqorida bayon qilingan psixikaning faoliyatda rivojlanishi prinsipida mujassamlashgandir. Ana shunga tayangan holda psixologiya tarmoqlarini tasnif qilish uchun quyidagi psixologik jihatlar asos qilib olinishi mumkin;

- 1. konkret faoliyat,**
- 2. rivojlanish,**

3. odamning (rivojlanish va faoliyat ko'rsatuvchi ob'jekt sifatida) jamiyatga (kishining faoliyati va rivojlanishi ro'y beradigan muhitga) nisbatan munosabatlari

Agar tasnif uchun birinchi asos qabul qilinadigan bo'lsa, u holda psixologiyaning kishi faoliyatining turlariga taalluqli psixologik problemalarni o'rganadigan qator sohalarini alohida ko'rsatib o'tish mumkin.

MEHNAT PSIXOLOGIIYASI kishi mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil etish (MIT)ning psixologik jihatlarini o'rganadi. kishining kasbkorlik xususiyatlarini, mehnat malakalari rivojlanishining qonuniyatlarini tadqiq qilish, ishlab chiqarishdagi vaziyatning, asbob-uskunalar va stanoklarning, signalizatsiya vositalarining konstruksiyalari va joylashtirilishi hamda shu kabilarning mehnat ahliga ta'sirini aniqlash mehnat psixologiyasining vazifalari jumlasiga kiradi. Mehnat psixologiyasi qator bo'limlarga ega bo'lib, bu bo'limlar garchi bir-biri bilan va psixologiyaning boshqa sohalarini bilan mahkam bog'langan bo'lsa ham, ayni chog'da mustaqil hisoblanadi. Jumladan, asosan avtomatlashtirilgan boshqaruv sistemalari operatorining faoliyatini o'rganadigan, odam bilan mashina o'rtasida vazifalarni taqsimlash va muvofiqlashtirish hamda shu kabi boshqa muammolarni hal etadigan **injenerlik psixologiyasi** kishining uchishni o'rganish va uchish jarayonidagi faoliyatining psixologik qonuniyatlarini tadqiq qiladigan **aviatsiya psixologiyasi**; vaznsizlik va bo'shliqda aniq mo'ljal ola bilmaslik sharoitida, organizmga juda ko'p ortiqcha ta'sirotlar yuklangan paytda ro'y beradigan nerv-psixik zo'riqishi Bilan bog'liq bo'lgan alohida holatlar tug'ilganda kishi faoliyatining psixologik xususiyatlarini tadqiq qiladigan kosmik psixologiya va shu kabilar.

PEDAGOGIK PSIXOLOGIIYA kishiga ta'lim va tarbiya berishningt psixologik qonuniyatlarini o'rganishni o'z predmati deb biladi. U o'quvchilarda tafakurning shakllanishini tadqiq qiladi, aqLiy faoliyat usullari va ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonini boshqarish masalalarini o'rganadi, o'qitish jarayonining muvaffaqiyatliligiga pedagog Bilan o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga va o'quvchilar kollektividagi munosabatlarga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni, o'quvchilardagi individual-psixologik farqlarni, psixik rivojlanishida orqada qoluvchi bolalar Bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarining o'ziga xos xususiyatlarini, kata yoshdagilarni o'qitish jarayonida ular Bilan ishlashning psixologik xususiyatlarini vash u

kabilarni aniqlaydi. Ta'lim psixologiyasi (ditaktikaning, xususiyl metodikalarning, programmalashtirilgan o'qitishning, aqliyl xarakatlarni shakllantirishning psixologik asoslari va boshqalar), tarbiya psixologiyasi, o'qituvchi psixologiyasi, aqli zaif bolalarni o'qitishi va tarbiyalash psixologiyasi pedagogik psixologiyaning bo'limlari yoki tor sohalari hisoblanadi.

TIBBIYOT PSIXOLOGIYASI vrach faoliyatining va bemor xulq-atvorining psixologik jihatlarini o'rganadi. U psixik xodisalar bilan miyadagi fiziologik tuzilishlar o'rtasidagi nisbatni o'rganadigan netropsixologiyaga, dorivor moddalarning kishining psixik faoliyatiga ta'sirini o'rganadigan psixofarmakologiyaga bemorni davolash uchun psixik ta'sir vositalarini o'rganuvchi vash ug'ullanuvchi psixoterapiyaga, odamlarning psixik jihatdan salomatligini ta'minlash chora-tadbirlari sistemasini ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi psixoprofilaktika va psixogigenaga bo'linadi.

YURIDIK PSIXOLOGIYA xuquq - sistemasining amal qilishi bilan bog'liq psixologik masalalarni o'rganadi. U jinoiy jarayon ishtirokchilarning xulq atvorining psixik xususiyatlarini (guvohlik ko'rsatmalarning psixologiyasining ayblanuvchi xulq atvorining xususiyatlari, tergovga qo'yiladigan psixologik talablar vash u kabilarni) tadqiq qiluvchi sud psixologiyasiga; jinoyatchining xulq atvori shaxsning shakllanishiga doir psixologik muammolar, jinoyatning motovlarning va shu kabilar bilan shug'ullanuvchi kriminal psixologiyasiga; ahloq tuzatish-mehnat kolloniyasiga qamalib yotganlarning psixologiyasining ishontirish va majburlash metodlari bilan tarbiyalashning psixologik problemzlarini va shu kabi masalalarni o'rganadigan penitensiar yoki ahloq tuzatish mehnat- psixologiyasiga bo'linadi.

HARBIY PSIXOLOGIYA kishining harbiy xarakatlar sharoitidagi xulq-atvorini, boshliqlari va xodimlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning psixologik jihatlarini, psixologik propaganda va kontrapropaganda metodlarini, harbiy texnikani boshqarishning psixologik muammolariniva shu kabi boshqa masalalarni tadqiq qiladi.

SPORT PSIXOLOGIYASI sportchilar shaxsi va faoliyatining psixologik xususiyatlarini ularni psixologik jihatdan tayyorlashning shart-sharoitlarini va vositalarini sportchining Mashqly chiniqqanligi safarbarligiga tayyorligining psixologik mezonlarini, musobaqalarni tashkil eti shva o'tkazish bilan bog'liq psixologik omillarni o'rganadi.

SAVDO PSIXOLOGIYASI asosan kapitalistik mamlakatlarda keng rivojlanga bo'lib, tijorat ta'sirining psixologik shart-sharoitlarini

ehtiyojning individual, yoshga oid va boshqa xususiyatlarini xaridorlarga xizmat ko'rsatishning psixologik omillarini aniqlaydi, moddalar psixologiyasi va boshqa maslalani taqiq qiladi.

Keyingi vaqtlarda ilmiy ijodiyot psixologiyasi maslalarini (ijodkor shaxsning xususiyatlari, ijodiy faollikni Rag'batlantiruvchi omillar, ilmiy kashfiyotlar qilishda ichki sezgi hissining roli va boshqalar) o'rganish boshlanadi. Ilmiy ijodiyot psixologiyasining o'ziga xos bo'limini evristika tashkil etadi-ki uning vazifasi faqat ijodiy faoliyatning qonuniyatlarini tadqiq qilishdan emas, balki evristik jarayonlarni boshqarish metodlarini ishlab chiqishdan ham iboratdir. Va nihoyat, badiiy ijodiyot (adabiyot va san'at sohasida) va estetik idrok (shubhasiz ahamiyatga ega bo'lgan, hali juda sust o'rganilgan soha) psixologiyasi ham mavjud.

Agar psixologiyaning shahobchalarini tasnif qilishda rivojlanishning psixologik jihatlari asos qilib olinadigan bo'lsa, u holda biz uning rivojlanish prinsipi amal qiladigan sohalariga duch kelamiz.

YOSH PSIXOLOGIYASI turli xildagi psixik jarayonlarni ontogenezi va rivojlanayotgan kishi shaxsining psixologik fazilatlarini o'rganadi. U bolalar psixologiyasiga o'smirlar psixologiyasiga, yoshlik psixologiyasiga, katta yoshdagi odam psixologiyasiga, gerontopsixologiyasiga bo'linadi. Yosh psixologiyasi psixik jarayonlarning yoshga oid xususiyatlarini, bilimlarni o'zlashtirishning yoshga bog'liq imkoniyatlarini, shaxs kamolotining omillari va masalalarni tadqiq qiladi. Yosh psixologiya o'rganadigan asosiy masalalardan biri o'qitish va aqLiy jihatdan kamol toptirish hamda ularning o'zaro bog'liqligi prablemasi bo'lib, u psixologlar tomonidan keng muhokama qilinib kelinayotir. Psixologlar aqLiy kamolotning ishonchli mezonlarini qidirib topi shva o'qitish jarayonida aqLiy rivojlanish samaradorligiga erishish imkonini beradigan shart-isharoitlarni aniqlash Bilan banddirlar.

ANOMAL (NOTO'G'RI) TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI yoki «maxsus psixologiya» rivojlanish jarayonida psixikaning aynishi, miyadagi kasallikning turli xildagi kechishi jarayonida psixikaning tamomila izdan chiqishi kabi hollarni o'rganadigan patopsixologiyaga psixik rivojlanishning miyadagi tug'ma asoratlar Bilan bog'liq patologiyasi to'g'risidagi fan bo'lgan oligofrenopsixologiyaga, quloq eshitishining butunlay kar bo'lib qolishga qadar jiddiy kamchiliklari bo'lgan bolani voyaga yetkazish

psixologiyasi bo'lmish surdopsixologiyaga yaxshi kfrmaydigan va ko'rlar rivojlanishi psixologiyasi tiflopsixologiyaga bo'linadi.

QIYOSIY PSIXOLOGIYA-psixologiyaning psixik hayotning filogenetik shakllarini tadqiq qiladigan sohasidir. Qiyosiy psixologiyada hayvonlar va odam psixikasi qiyoslanadi. Ularning xarkaterlari, fe'l-atvoridagi mavjud o'xshashlik va farqlarning sabablari aniqlanadi. Zoopsixologiya qiyosiy psixologiyaning bo'limi bo'lib, u turli sistematik guruhlarga mansub (turlarga, turkumlarga, oilalarga mansub) hayvonlar psixikasini, xatti-xarakatining eng muhim shakllari va mexanizmlarini o'rganadi. Qiyosiy psixologiyaning klassik ob'yektlari (o'rgimchak, chumoli, asalari, qushlar, itlar, otlar, maymunlar) safiga hozirgi paytda kitsimonlar (delfinlar) ham qo'shiladi. Hayvonlarning xatti-xarakatidagi tug'ma mexanizmlar biologiya va psixologiyaning nisbatan Yangi sohasi egologmiyaning maxsus tadqiqot ob'yekti hisoblanadi.

Agar psixologiyaning shahobchalarini shaxs Bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlarini nuqtai-nazridan tasnif qilinadigan bo'lsa, u holda psixologiya fanining sosial psixologiya tushunchasi zahirida birlashadigan fohalarining Yana bir qatori ajralib chiqadi.

SOSIAL PSIXOLOGIYA odamlarning turli xildagi uyushgan va uyushmagan ijtimoiy guruhlardagi o'zaro birgalikdagi xarakati jarayonida vujudga keladigan psixik hodisalarni o'rganadi. Hozirgi paytda sosial psixologiya strukturasi quiydagi uchta sohaga oid muammolar kiradi.

Katta gruppalarda (makromuhitda)gi sosial-psixologik hodisalar. Ularga ommaviy kommunikasiya (radio, televideniye, matbuot va boshqalar) muammolari, ommaviy kommunikasiya vositalarining odamlarning turli xildagi jamoalariga ta'sir qilish mexanizmlari va samaradorligi, moddalarning, mish-mishlarning, umumiy qabul qilingan did, rasm-rusumlar, soxta fikrlar, ijtimoiy kayfiyatlarning tarqalish qonuniyatlari, sinflar va millatlar psixologiyasi muammolari din psixologiyasi kiradi.

Kinik deb atalmish guruhlardagi (mikromuhitdagi) sosial-psixologik hodisalar. Bularga tor doiradagi guruhlardagi tutashuvi yuz beradi, ikkinchidan, psixologiya fanining o'zida ham ilgari o'zaro bog'lanmagan sohalarini birlashtiradigan ichki imkoniyatlar borligi aniqlanmoqda. Jumladan, sovet psixologiyasida shaxs bevosita mehnat faoliyatida emas, balki qaror topayotganligiga asosan sosial psixologiyaning mehnat psixologiyasi Bilan yaqinlashuvi kutilayotir.

Psixologiyaning boshqa sohalari orasida umumiy psixologiya deb ataladigan sohasi alohida tushuncha o'rin egallaydi. U psixologiya fanining pedagogik, yuridik, tibbiy, harbiy, qiyosiy psixologiya va shu kabi shahobchalari bilan bir qatorga qo'yilishi mumkin bo'lgan shahobchasi emas. Umumiy psixologiya-bu psixologiya tomonidan aniqlanadigan eng muhim qonuniyatlarni, bu fanda qo'llaniladigan tadqiqot metodlarini, u amal qiladigan nazariy prinsiplarni, unda ishlatiladigan asosiy ilmiy tushunchalarni ta'riflash uchun qo'llaniladigan maxsus nomdir. Psixologiyaning yuqoridag aytib o'tilgan sohalarida amalga oshiriladigan konkret tadqiqotlardan fikran mavhumlashgan holdagina bu prinsiplar, metodlar, qonuniyatlar va tushunchalarni aniqlash va izohlab berish mumkin.

Umumiy psixologiya ba'zan nazariy va eksperimental psixologiya deb ham ataladi. Uning vazifalari psixologiyaning metodologiyasi va tarixini, psixik hodisalarning hosil bo'lishi rivojlanishi va saqlanib qolishining eng umumiy qonuniyatlarini tadqiq qilish nazariyasi va metodlarini o'rganishdan iboratdir. Umumiy psixologiya bilish va Amaliy ish faoliyatini, sezgilarning, idrokning, xotiraning, hayolning, tafakkurning umumiy qonuniyatlarini, psixik jihatdan o'zini- o'zi idora qilishni, kishi shaxsining differensial-psixologik xususiyatlarini, xarakter va temperamentni, xulq-atvorining ustunlik qiluvchi motivlarini va shu kabilarni o'rganadi. Umumiy psixologiya Fani barcha sohalari va bo'limlarini rivojlantirishning asosiy negizidir.

Psixik jarayonlarga odatda bilish jarayonlari; sezgi organlariga bevosita ta'sir qiladigan narsalarning, ya'ni qo'zg'atuvchilarning in'ikos sifatidagi sezgilar va idrokni, voqelikning yangilanib turadigan aksi sifatida xotirani, voqelik xususiyatlarining kishi ongida umumlashgan va qaytadan in'ikos qilingan hamda bevosita bilish qiyin bo'lgan hayol va tafakkurni; irodaviy jarayonlarni; emosional yoki hissini kiritishadi.

Psixologik tadqiqot metodlari psixologiya amal qildaigan nazariy prinsiplarga va psixologiyaga va psixologiya hal etayotgan konkret vazifalarga bog'liq ekanligini ko'rsatib beradi.

Psixologiyaning nazariy negizini dialektik va tarixiy materializm tashkil etadi, shuning uchun ham psixologik tadqiqotga prinsiplar yondoshuv dialektik metod talablaridan kelib chiqadi. Dialektik metod:- predmetni uning barcha aloqalari va bevosita ifodalari orqali o'rganishni va eng avvalo hodisa va qonuniyatlarning muhim aloqalari va munosabatlarini aniqlashni o'rganilayotgan narsani rivojlanish

jarayonida deb qarashni, ziddiyatlarning, birlikning va qarama-qarshiliklar kurashining, miqdorning sifatga o'zgarishining ochib berilishini taqozo qiladi. Psixologiya metodlariga tarixiy jihatdan yondoshmoq darkor. Shu jihatdan psixologiya metodlari uning alohida tadqiqot metodlariga ega bo'lishi zarurligi haqidagi fikrni ilgari surmasdan qo'ymasdi.

IDEALISTIK PSIXOLOGIYA yagona bir metodni tavsiya eta olgan va u shu metod yordamida kishi «ruhi»ga kirib borishga uringan. O'z-o'zini kuzatish (yoki introspeksiya, ya'ni ichkaridan ko'rish) ana shunday metod edi.

Ruhiy hodisalarni tadqiq qilishning amalda yagona metodi sifatida o'z-o'zini kuzatishning tanlanganligi «ruh» (psixika, ong)ning tashqi olam bilan bog'lanmagan va shuning uchun ham ichkaridan turib ko'rishdan bo'lak boshqa bironta ham usul bilan o'rganib bo'lmaydigan alohida bir tor ichki olam, alohida bir ruhiy substansiya (birlamchi asos) ekanligi haqidagi tasavvurlar bilan izohlanadi. Bunda sub'yektiv metod sifatidagi o'z-o'zini kuzatish metodi boshqa ijtimoiy va tabiiy fanlar qo'llanib kelayotgan metodlarga qarshi qo'yiladi.

Shu asnoda o'z-o'zini kuzatish psixologiyaning yagona metodi sifatida tan olinishi go'yo faoliyati tabiat qonunlariga bo'ysunmaydigan alohida nomoddiy ruhning psixologiya o'rganadigan predmet sifatida tan olinishi xom xayoldir. Faqat o'z-o'zini kuzatish fo'li bilan olingan ma'lumotlar xatto bunday kuzatish maxsus tayyorlangan psixologlarga topshirilgan taqdirda ham, ilmiy aniqlikdan mahrumdir. Katta yoshdagi ma'lumotli kishining o'z-o'zini kuzatish ma'lumotlariga asoslanib, kichik yoshdagi bolaning yoki hayvonning psixikasi haqida mulohaza yuritishga urinilari esa ilmiylikdan yana ham uzoqroqdir. Shunday qilib, qator faktlar psixologiyaning o'z bilimlari fondini o'z-o'zini kuzatish yordamida emas, balki ob'yektiv metodlar yordamida boyitilayotganligini tasdiqlab turibdi.

Introspeksiya imkoniyatlarining puch hayol ekanligi psixik in'ikos faoliyatining mohiyati va o'ziga xos xususiyatini tushunishdan ham kelib chiqadi. Odam introspektiv ravishda «o'ziga nazar tashlash»ga, o'zidagi psixik jarayonlarni, ularning aloqalarini, bog'liqligini, mexanizmlarini ko'rishga urinarkan, psixik xususiyatlari bilan miyaning o'zini emas, baribir, «tashqarini, miyada aks etgan ob'yektiv olamni ko'radi. Shuning uchun introspeksiya ham idealist psixologlar tilga olishgan ruh kabi xom hayolga aylanib qoladi.

Psixikani tadqiq qilishning maxsus bevosita metodi sifatida o'z-o'zini kuzatishni inkor etish umuman o'z-o'zini kuzatishni batamom inkor etishga olib kelmaydi. Odam nimani ko'rayotgani, eshityotgani, his qilayotgani, boshdan kechirayotgani, istayotgani va shu kabilar haqida og'zaki hisobot bera oladi. Bu shakldagi kuzatish tamomila o'rinlidir. Bu xildagi og'zaki hisobot kishi psixik holatining har qanday tashqi ob'yektiv ifodasi va ko'rinishi sifatida qayd qilinadi. Lekin shuni ta'kidlash joizki, bunday holda biz tadqiqot metodiga emas, balki ob'yektiga duch kelamiz. Shuningdek o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan o'z qiliqlarimizni va hatti-xarakterlarimizni kuzatish, ya'ni prinsip jihatidan ularni bunday qiliqlarni o'rgaunvchi boqa odamlar ihtiyoridagi kabi vositalar yordamida tadqiq va tahlil qilish imkoniyati ham mavjuddir. Biroq bu xildagi o'z-o'zini kuzatish tadqiqotning bevosita emas, balki bevosita metodi bo'lganligi vajidan uni introspeksiya bilan aynan bir xil deb bo'lmaydi. U sub'yektiv talqinlarga yo'l qo'yilishi ehtimoli borligi sababli oddiy kuzatishga nisbatan faqat ishonchligi darajasining kamligi bilan ajralib turadi. Va nihoyat, introspeksiyaning o'z navbatida bevositalik xarakteriga ega bo'lgan va og'zaki hisobot, hususiy qiliqlarni va shu xususdagi xulosalarning tahlili ma'lumotlarini o'rganishdan, hususiy fikrni boshqa odamlarning fikrlari bilan solishtirib ko'rishdan va shu kabilardan iborat refleksiya (o'zining psixikasiga xos xususiy holat va xislatlar haqida mulohaza yuritish va tashvishlanish) bilan aralshtirilib yubormaslik kerak.

Psixologiyada tadqiqotning **Sub'yektiv Va Ob'yektiv** metodlari bir-birini inkor etishadi. Haqiqiy ilmiy psixologiya psixikani o'rganishning ob'yektiv metodlaridan foydalanish va fanda bundan boshqa metodlarning bo'lishi mumkin emasligini tushunish negiziga qurilishi kerak. Hozirgi zamon psixologiyasining ilmiy tadqiqotga nisbatan yana bir muhim talabi psixik faktlarni genetik (tarixiy jihatdan o'rganish prinsipiga amal qilishni taqozo etadi. genetik prinsipning mohiyati shundan iboratki, o'rganilayotgan psixik hodisaga jarayon deb qaraladi va tadqiqotchi uning dialektik rivojlanishining barcha ? moma Psixologiyaning. Barcha tabiiy va ijtimoiy fanlar singari asosiy metod_ psixologiya ham bundan keyingi tahlilni taqozo qiluvchi faktlarni to'plashning ikkita metodiga o'z navbatida qator shakllari mavjud bo'lib, ularning mohiyatini o'zgartirmaydigan kuzatuv va eksperiment o'tkazish metodlariga egadir. Psixologiyada ilmiy bilishning ushbu vositalari mavjudligi (garchi bu har qanday fanda, umuman olganda, tamomila va o'z-o'zidan tushunarli deb hisoblansa

ham) ni alohida ta'kidlash zarurati shundan kelib chiqadiki, idealistik psixologiya yuqorida bayon etilgan sabablarga ko'ra, kuzatuvni o'z-o'zini kuzatish (introspeksiya) bilan cheklab, psixologik tadqiqotda, ayniqsa oliy darajadagi psixik jarayonlarni o'rganishda, eksperimentning biron-bir jiddiy rol o'ynashini inkor etib keldi.

Kuzatuv agar u tashqi hodisalarni tasvirlash bilan cheklanibgina qolmasdan, balki ushbu hodisalarning psixologik tabiatini izohlab berish darajasiga ko'tarilsa, psixik tadqiqot metodi bo'la oladi. Kuzatuvning mohiyati psixologik faktlarni faqat hisobga olishdan emas, balki bu psixologik faktlarning sabablarini ilmiy nuqtai-nazardan izohlab berishdan iboratdir. Faktlarni hisobga olish bilan turmushdagi oddiy kuzatuvlar deb atalmish kuzatishlar chog'ida shug'ullanadiki, kishi u yoki bu ishlar, hatti-xarakatlarning sabablarini tasmol bilan izohlaydi. Turmushdagi kuzatuvlar uyushmaganligi va rejasizligi bilan farq qiladi. Unda psixik faktning hosil bo'lishi va uning kechishiga ta'sir qiladigan barcha muhim shart-sharoitlar kamdan-kam hisobga olinadi. Biroq turmushdagi kuzatuvlar son-sanoqsiz ravishda o'tkazilib turishi va mezon sifatida ihtiyorida kundalik tajribaning mavjudligi vajidan oqibat natijada ba'zan psixologik donishmandlikning rasional ??? MZRZINI hadya etadi. turmushdagi son sanoqsiz psixologik kuzatuvlarning natijalari maqol va matallarda mujassamlashgan va o'rganish uchun muayyan qiziqish tug'diradi.

Ilmiy psixologik kuzatuv turmushdagi kuzatuvdan farqli o'laroq, xulq-atvor va faoliyatning kuzatilayotgan faktini tasvirlashdan uning ichki psixologik mohiyatini tushuntirib berishga muqarrar o'tilishini taqozo etadi. Kuzatuv jarayonida hosil bo'ladigan gipoteza ana shu o'tishning shakli hisoblanadi. Uni tekshirish yoki rad etish esa keyingi kuzatuvlarda hal bo'ladi. Psixologik kuzatuvlarning jiddiy muhim talablari aniq planning bo'lishi va shuningdek olingan natijalarning maxsus kundalikda qayd etilishidan iborat.

Faoliyat mahsulini psixologik jihatdan tahlil etish kuzatuv turlaridan hisoblanadi. Bu hoda faoliyatning bamisoli o'zi emas, balki uning mahsuli o'rganilayotganday bo'ladi. Lekin amalda xarakter natijasida yuzaga chiqadigan psixik jarayonlar o'rganish ob'yekti hisoblanadi. Jumladan, bolalar psixologiyasida chizgan rasmlarni o'rganish katta rol o'ynaydi. Shaxsni turli xildagi faoliyat jarayonida kuzatuvda hosil bo'lgan erkin xarakteristikalarini umumlashtirish metodi ham shular jumlasiga kiradi.

Yangi psixologik faktlarga ega bo'lishning va ob'yektiv tarzda ilmiy bilishning yuz yil mobaynida psixologiyadagi mavqega 'ga bo'lgan bu metod hozirgi paytda psixologik bilimlarning bosh ta'miotchisi va ko'pgina nazariyalar uchun negiz bo'lib xizmat qilmoqda.

Kuzatishdan farqli o'laroq psixologik eksperiment tadqiqotchining sinalayotgan faoliyatga faol aralashuvi mumkinligini nazarda tutadi. Jumladan, tadqiqotchi psixologik fakt aniq namoyon bo'lishiga, uning eksperimentchi hohlagan yo'nalish bo'yicha o'zgartirilishiga, har jihatdan tadqiq qilish uchun bir necha martalab takrorlanishiga imkon beradigan shart-sharoitni yaratadi.

Eksperiment metodining ikkita asosiy turi farqalanadi: **labaratoriya eksperimenti** va **tabiiy eksperimenti**.

LABARATORIYA EKSPERIMENTINING xarakterli belgisi faqat uning labaratoriya sharoitlarida maxsus psixologik asbob uskunalari yordamida o'tkazishlarida va sinaluvchining xatti xarakatlari yo'l-yo'riqqa binoan sodir bo'lishi bilangina emas, balki sinalayotganligini biladigan sinaluvchi (garchi, odatda, sinalayotgan kishi eksperimentning mohiyati nimadan iboratligini, konkret nimani va nima maqsada tadqiq qilishayotganini bilmasa ham) kishining munosabati bilan ham belgilanadi. Labaratoriya eksperimentni yordamida diqqatning xossalari, idrok, xotira va boshqalarning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilish mumkin. Hozirgi paytda labaratoriya eksperimenti ko'pincha shunday tarzda o'tkaziladi-ki, unda odam odatdagi sharoitlarda bajarishi mumkin bo'lgan faoliyatning ba'zi psixologik jihatlari modellashtirilib qo'yiladi.

Jumladan, eksperimentda anchagina xissiy zo'riqish vaziyati modellashtirilib, uning jarayonida sinaluvchi, masalan, kasbi-kori uchuvchi bo'lgan kishi anglanilgan. Yechimlar qabul qilishi yuksak darajadagi uyg'unlikni taqozo etadigan murakkab xarakatlar qilishi priborlardagi ko'rsatkichlarga munosabat bildirilishi va xakozolar belgilab qo'yilgan bo'lishi mumkin.

TABIIY EKSPERIMENT (birinchi marta 1910 yilda A.F.Lazurskiy taklif etgan) mo'ljallanganiga ko'ra eksperiment o'tkazilayotganini biladigan sinaluvchiga hosil bo'ladigan zo'riqishga yo'l qo'ymasligi va tadqiqotni odatdagi, tabiiy sharoitlarda (dars, suhbat, o'yin, uy vazifalarini bajarish va boshqalar) ko'chirilishi mumkin. Materialni yodlashning samaradorligi uni uzoq vaqt xotirada saqlab

qolish to'g'risidagi ko'rsatmaga bog'liqligini tadqiq qilish tabiiy eksperimentning haqiqiylikiga, ya'ni manzur test qay tarzda tuzilganiga uning oldindan o'tkazilgan juda katta eksperimental ishning natijasi hisoblanadimi, yoki taxminiy tasodifiy va yuzaki kuzatuvlar natijasimi ekanligiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Yetarli darajada asoslanmagan tekshirilmagan psixologik testlar pedagogika ishida, kasb tanlash sohasida, psixik rivojlanishdagi nuqsonlar va vaqtinchalik kechikishlarni aniqlashda anchagina ziyon keltirishi mumkin bo'lgan jiddiy xatolarga sabab bo'lishi mumkin.

«Psixologik tadqiqot metodi» tushunchasi konkret ilmiy psixologik muammoni hal etishning maxsus metodikasi ma'nosida ham ishlatilishi mumkin. Ana shu konkret metodikalarda, o'z-o'zidan ravshanki metodologik prinsiplar amalga oshiriladi va faqat mazkur muammo uchun emas, balki bilishning boshqa ko'plab muammolari uchun ham umumiy bo'lgan usulari yuzaga chiqadi. Lekin konkret metodikalarning o'ziga xosligi eng avvalo ular vositasida hal etilayotgan ilmiy vazifaning qanday xarakterda bo'lishi bilan belgilanadi. Hozirgi zamon psixologiyasida qo'llanilib kelayotgan konkret psixologik metodikalar haddan tashqari ko'pdir. Ularning shakllari ham juda turli-tuman bo'lib, psixologiyaning va muammoning muayyan tadqiqot usulini, ya'ni konkret metodikasini talab qilgan sohasining o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Shu bilan birga konkret psixologik metodikalarning ko'pchiligi uchun xos bo'lgan ba'zi umumiy belgilarni ham alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Buni normal rivojlangan va aqliy jihatdan zaif bolalarda (oligofrenlarda) diqqatning barqarorligidagi yoshga taalluqli tafovutlarni o'rganish vazifasi qo'yilgan tadqiqot misolida ko'rib chiqamiz.

Tadqiqot odatdagidek to'rt bosqichga ajratiladi.

Birinchi bosqich-tayyorgarlik bosqichi.

Bunda har-xil vositalar yordamida material o'rganiladi, dastlabki ma'lumotlar to'planadi (o'quv mashg'ulotlari va mehnat faoliyati chorida, turmushda ataylab uyushtirilgan suhbatlar jarayonida kuzatuvdan foydalaniladi, ba'zan maxsus tanlangan savollar yozilgan anketalar qo'llaniladi, biografik ma'lumotlar aniqlanadi, anamnez to'planadi, ya'ni tadqiq qo'llanilayotgan faktning hosil bo'lishiga qadar mavjud shart-haroitlar ta'riflanadi va hako'zolar).

Biz ko'rib chiqayotgan tadqiqot davomida normal rivojlangan va miyaning ishida tug'ma kamchiliklari bo'lgan hamda yordamchi maktablarda o'qiyotgan bolalarda diqqatning barqarorligi (ya'ni

topshirilgan xarakatni deyarli xatosiz va alahsimasdan bajarishi) kuzatildi. bu kuzatishlar turli xil vaziyatlarda utkazilib, qo'shimcha ma'lumotlar bilan qo'shib olib boriladi.

PSIXIKA VA UNING TARAQQIYOTI

Psixika miyaning xususiyatidir. Sezgi, fikr, ong maxsus tarzda tashkil topgan materiyaning oliy maxsulidir. Organizmning psixik faoliyati tananing ko'p sonli maxsus a'zolari vositasida amalga oshiriladi. Ulardan ba'zi birlari taassurotlarni qabul qilsa, boshqasi ularni signallarga aylantiradi, xatti-xarakat rejasini tuzadi uning ijrosini nazorat qiladi, uchinchi biri xili xatti-xarakatga kuch g'ayrat va shiddat bag'ishlaydi, to'rtinchi xili mushaklarni xarakatga keltiradi va xakozo. Ana shu murakkab ishning hammasi organizmning tashqi muhitga faol muvofiqlashuvini hayotiy vazifalrini hal etilishi ta'minlaydi.

Organik dunyoning amyoblardan to odamga qadar uzoq davom etgan evolyusiyasi davomida xulq-atvor xatti-xarakatlarning fiziologik mexanizmlari to'xtovsiz murakkablashib, tabaqalanib shular tufayli organizm muhit o'zgarishlariga tez reaksiya qila oladigan va moslashuvchan bo'la bordi.

Bir hujayrali, masalan amyoba kabi organizm na ovqatni idrok etish uchun, na uni izlash uchun, na uni hazm qilish uchun hech qanday ixtisoslashagn a'zolarga ega emas. Yolg'iz bittagina hujayraning o'zi ham sezuvchi, ham xarakatlanuvchi ham ovqat hazm qiluvchi a'zo bo'lsa kerak. Ko'rinib turibdiki amyobaning hayot kechirish imkoniyatlari, uning ovqat qidirib topish, o'z hayotini saqlab qolish qobiliyati o'ta cheklangandir. Yuksak taraqqiy etgan hayvonlarda a'zolarining ixtisoslashuvi, ozuqani farqlash, xavf-xatarni juda tez aniq sezish imknini beradi. Ixtisoslashuvchning yakka-yu yagona funksiyasi signallarni idrok etishdan iborat xujayralarning paydo bo'lishida o'z ifodasini topadi. Bu hujayralar reseptorlar (tashqi muhitning ta'sirini qabul qiluvchi apparat) deb atalmish hujayralar guruhini tashkil etadi. Boshqa hujayralar mushak to'qimalari ishini yoki turli xil bezlarning shira chiqarishini o'z zimmasiga oladi. Bunday hujayralar effektorlar deyiladi. Ammo hayot a'zolar va funksiyalar o'rtasida uzluksiz aloqa bo'lishini, xarakatlarning tevarak-atrofdagi narsalardan va organizmning o'zidan bo'ladigan signallar oqimi bilan kelishilgan bo'lishini taqozo etayotgan bir paytda ixtisoslashuv a'zolari funksiyalarini bir-biridan ajratadi. Bunga organizmning asosiy «boshqaruv pulti» yaxlit bir butun

narsa sifatida xarakat qiladiga markaziy nerv sistemasi vositasida erishiladi.

Nerv sistemasi tuzilishining umumiy plani barcha umurtqalilarda bir xildir. Uning asosiy elemayentlari nerv hujaryralari yoki neyronlar bo'lib, ularning vazifasi qo'zg'atishdan iboratdir. Neyron hujayra tanachasidan va tanachaning shoxlab ketgan o'simtalari-qo'zg'atishni boshqa neyronlarga o'tkazadigan tolalar-aksondan tarkib topadi. Aksonning dendritlar bilan yoki boshqa neyronlarning hujayra tanasi bilan bog'lanadigan nuqta sinaps deb ataladi. Shu nuqtada neyronlar o'rtasida funksional bog'lanish yuz beradi. Nerv sistemasidagi yangi bog'lanishlarning xosil bo'lish mexanizmini tushintirib berishda sinaps hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu bog'lanishlarni hosil qilishda sinapslardagi o'zgarishlar (kimyoviy yoki strukturaviy o'zgarishlar) tufayli qo'zg'atish impul'slarini muayyan yo'nalishda tanlab o'tkazish ta'minlanadi. Sinaps-qo'zg'alish bo'yicha qo'yilgan o'ziga xos to'siq bo'lib, qo'zg'alish uni yengib o'tishi kerak. Ba'zi to'siqlarni yengish osonroq boshqalarini esa qiyinroq, ayrim hollarda ikkala yo'ldan birini tanlashga to'g'ri keladi.

Neyronlarning bir qismi qo'zg'alishni reseptorlardan markaziy nerv sistemasiga, boshqa qismi undan effektorlarga o'tkazadilar, lekin neyronlarning aksariyat ko'pchiligi markaziy nerv sistemasining o'zida uning turli joylari o'rtasida aloqa bog'lanishiga xizmat qiladi. Markaziy nerv sistemasining o'zi esa ikkin qismdan-bosh miya va orqa miyadan tashkil topgandir.

Bosh miyaning yuqori qismi olti qavat neyronlar (10 milliardga yaqin) bilan qoplangan hamda po'stloq deb ataladigan katta yarim sharlarni hosil qiladi. Po'stloq-psixik faoliyatning eng muhim (lekin yakka-yu yagonasi emas) organidir. Yarim sharlardan pastroqda, esa qismida, miyacha joylashgan bo'lib, uning funksiyalari hali yetarlicha o'rganilmagan, uning mushaklar harakatini uyg'unlashtirishda jiddiy rol o'ynashni ma'lum. Katta yarim sharlarga miya naychasi kelib raqaladi. Naychanning yuqori qismi-talamus orqa miyadan katta yarim sharlarga boradigan barcha nerv yo'llari uchun «oraliq stansiyasi» vazifasini bajaradi. Naychanning pastki qismi-gipotalamus suv almashinuvini, ovqatlanish ehtiyojini va organizmning boshqa funksiyalarini boshqarib turadigan markazlardan tarkib topgandir.

Markaziy nerv sistemasining tilga olingan barcha qismlari murakkab tuzilishga ega bo'lib, uni o'rganish va ta'riflash bilan anatomiya va gistologiya shug'ullanadi.

Hozirgi zamon fanida mavjud tasavvurlarga qaraganda orka miya va miya naychasi reflektor faoliyatining asosan tug'ma (shartsiz reflekslar) hisoblangan shakllarini amalga oshiradi, katta yarim sharlarning qobig'i esa hayot kechirish jarayonida orttiriladigan va psixika tomonidan boshqariladigan xulq-atvor shakllari organi hisoblanadi.

Odamning psixik hayotida katta yarim sharlar qobig'i sirtining o'ttiz foizini egallaydigan peshona qismlari alohida rol o'ynaydi. Peshona qismlarining (kasallik, yaralanish va shu kabilar oqibatida) shikastlanishi xulq-atvorning oddiy formalariga emas, balki yuksak formalariga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, peshona qismlari shikastlangan bemorlar ko'rish, nutq, yozish qobiliyatlarini saqlab qolib, arifmetika masalalarini yechgan holda uning shartlarini tahdil etishga urinmaydilar. Masalan, yechish planini tuzganlarida oxirgi savolni tushirib qoldiradilar. Ular masalaning yechimini uning sharti bilan solishtirib chiqmaydilar, o'z xatolarini sezmaydilar va xakozo. Ko'pgina klinik faktlar shuni ko'rsatdiki, miyaning peshona qismlari shikastlanishi aqliy qobiliyatni susaytirishi bilan birga kishining shaxsiyati doirasida uning xarakterida xam kator buzilishlarga sababchi bo'ladi. Kasalga chalinganligiga qadar xushmuomalaligi, vazminligi bilan ajralib turgan bemorlar yengiltak, qiziqqon, qo'rs bo'lib qoladilar.

I.P.Pavlov (1849-1936) ikkinchi buyuk rus olimi fiziolog, psixologiyaga katta hissa qo'sha oldi. Uning Ayniqsa ikki signallar sistemasi haqidagi ta'limoti bugungi kunda butun jahonda ma'lum va keng miqyosida hayotga tadbiiq etilayapdi. U 1911 yili birinchi marta odamda ikkita signallar sistemasining faoliyat ko'rsatishini, hayvonlarda esa faqat bita signallar sistemasining borligi haqida fikr bildirgan. So'ng esa maxsus izlanishlar natijasida bu ta'limot I.P.pavlovning ijodida muhim o'rin egalladi.

Uning fikricha birinchi signallar sistemasi ham odamlar ham hayvonlar dunyosiga xos bo'lib, tevarak atrofdagi voqea va hodisalarning sezgi organlar ta'sii ostida paydo bo'lgan in'ikosdir.

I.P.Pavlov iborasi Bilan aytganda Yana ortiqcha ikkinchi signallar sistemasi ya'ni so'zlarni ishlatish Bilan bog'liq so'zlar Bilan tevarak muhitdagi voqea hodisalarining ma'nosini kishi idrokiga olib kiritilishi mumkinligi Bilan bog'liq bo'lgan bir sistemadir. Yozilayotgan, o'qilayotgan yoki eshitilayotgan so'zlarning o'zlari fizik kattalik bo'lganliklari uchun birinchi signallar sistemasi orqali idrok etilsa shu so'zlarning ma'nosi ular orqali anglanayotgan voqea va hodisalar

mohiyati ikkinchi signallar sistemasi orqali idrok etiladi. Ya'ni ikkinchi signal sistemasi insonning bir voqea yoki hodisani bevosita ko'rishi yoki ushlab ko'rishi orqali emas, balki mshu voqeani ifoda etgan har qanday axborotdan tushunib olishini ta'minlaydi. Masalan biz itga qarab Biron bir noxush gap aytsak shaksiz it shu tovush so'zlarni eshitadi, lekin faqat bir sado sifatida idrok etadi xolos. Chunki it uning mag'zini chaqa olmaydi, tushuna olmaydi, tushunarli aynan so'zlarning mohiyatini chaqish signal sistemasiga ega bo'lgan insonlargagina xosdir.

Shunday qilib inson har ikkala signallar sistemasiga ega bo'lgan universal bir mavjudoddir. Uning oliyligining asosida aynan ikkinchi signallar sistemasini faoliyati yotadi. Ikkinchi signallar sistemasi insonga voqea va hodisalarning ichki mohiyatini tushunishiga ularni so'zlarda, sonlarda har xil belgilarda belgilab, moddiy holatga keltirib, Yana birinchi signallar sistemasi orqali boshqa kishining bevosita idrokiga havola qilishiga to'la imkoniyat yaratadi. Odam tabiatining bu ajablanarli xususiyati bor ekanki, ilmu ma'rifat, san'at umuman insoniyat turixi jamiyati va barcha insongagina buyuk mutafakkir sifatida odamdagi bu ikki signallar sistemasini bashariyat rivojlanishining negizi deb atadi.

PSIXOLOGIYADA ONGNING O`RGANILISHI

Psixika voqelikning kishi yamisidagi aksi sifatida har-xil darajalari bilan farqlanadi.

Psixikaning odamga xos bo'lgan oliy darajasi ongni tashkil etadi. Ong psixikaning oliy, uni yaxlit bir xolga keltiruvchi shakli bo'lib, kishining mehnat faoliyatida, boshqalar bilan (til yordamida) doimiy muloqot qilish jarayonida shakllanishining ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlari natijasi hisoblanadi. Shu ma'noda ong «ijtimoiy mahsul» bo'lib anglangan borliqdan bo'lak boshqa narsa emasdir.

Ongning strukturasi, uning muhim psixologik ta'rif qanday?

Uning birinchi ta'rifi nomining o'zidayoq berilgan bo'lib, ong deganidir. Kishining ongi bizning tevarak-atrofimizni qurshab turgan olam haqidagi bilimlar majmuasidan tarkib topdi. Ongning yashash usuli va ong uchun nimaningdir borligi bilimdir. Shunday qilib ongning strukturasi muhim bilish jarayonlari kiradiki ular yordamida odam o'z bilimlarini doimo boyitib boradi. Bu jarayonlar qatoriga sezgilar va idrokni, xotirani hayol va tafakkurni o'tkazuvchi qo'zg'atuvchilarning bevosita aks etishi natijasida ongda borliqning o'sha momentda kishi

tasavvurida hosil bo'lgan hissiy manzarasi gavdalanadi. Xotira ongda o'tmish obrazlarini qaytadan gavdalantirsa, hayol ehtiyoj ob'yekti bo'lgan, ammo hozirgi paytda yo'q narsaning obraz modelini hosil qiladi. Tafakkur umumlashgan bilimlardan foydalanish yo'li bilan masalaning hal etilishini ta'minlaydi. Aytib o'tilgan psixik bilish jarayonlaridan istalgan birning batamom barbod bo'lishi u yoqda tursin, buzilishi yo izdan chiqishi ham ongning barbod bo'lishiga olib keladi.

Ongning ikkinchi ta'rifi-unda sub'yekt bilan ob'yekt o'rtasida fanni farqlanishining o'z ifodasini topishi, ya'ni odam «men» degan tushuncha bilan «men emas» degan tushunchaga nima tegishli ekanini aniq biladi. Tirik organizmlar dunyosi tarixida birinchi bo'lib undan ajralib chiqqan va o'zini atrof-muhitga qarama-qarshi qo'ygan inson o'z ongida ushbu qarama-qarshilik va tofovutni saqlab kelmoqda. Jonli mavjudotlar ichida uning o'zigina bilishga, ya'ni psixik faoliyatni o'zini tadqiq etishga yo'naltirishga qodirdir. Odam o'z xatti-xarakterlarini va umuman o'zini o'zi ongli ravishda baholaydi. «Men»ning emas «men emas» dan ajratilishi-har bir kishi bolaligida boshdan kechiradigan yo'l bo'lib, uning o'zini o'zi anglashi jarayonida yuz beradi.

Ongning uchinchi ta'rifi-odamning maqsadni ko'zlovchi faoliyatini ta'minlashdir. Faoliyatning maqsadlarini yaratish ongning funksiyasi kiradi. Bunda faoliyat motivlari yuzaga keladi va chamalab chiqiladi, irodaviy qarorlar qabul qilinadi, xarakterlarni bajarishning qanday borishi hisobga olinadi, unga tegishli tuzatishlar kiritiladi va x.z. «Kishi tabiat tomonidan berilgan narsalar bilan birga o'zining ongli maqsadini ham amalga oshiradi, bu maqsad qonun sifatida, kishining ish usulini va bu ishning xarakterini belgilab beradi va kishi o'z irodasini ana shu maqsadga bo'ysundirishi lozim»;-deb ta'kidlagan edi. Maqsadni ko'zlovchi faoliyatning amalga oshirilishida, uning muvofiqlashtirilishida va yo'nalishida kasallik oqibatida yoki biron-bir boshqa sabablarga ko'ra har qanday buzilishning yuz berishini ongning buzulganligi deb qaramoq kerak.

Nihoyat ongning to'rtinchi ta'rifi-uning tarkibiga muayyan munosabatning kirganligidir. Ya'ni «Mening o'z muhitimga bo'lgan munosabatim mening ongimdir». Kishi ongiga muqarrar ravishda histuyg'ular olami kirib keladi. Undamurakab ob'yektiv va eng avvalo odamning o'zi ham jalb etilgan ijtimoiy munosabatlar o'z aksini topadi. Bu o'rinda ham boshqa ko'pgina hollarda bo'lgani kabi patalogiya normal ongning mohiyatini yaxshiroq anglab olishga yordam beradi. Ayrim ruhiy kasalliklarga chalinganda ongning

buzilganligi aynan his-tuyg'ular va munosabatlar sohasidagi buzilish bilan belgilanadi: bemor bunga qadar behad sevgan onasini suymaydigan bo'lib qoladi, yaqin kishilari to'g'risida zarda bilan gapiradi va xakozo.

Ongning yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha o'ziga xos xususiyatlari shakllanishi va namoyon bo'lishining muqarrar sharti hisoblanadi. Nutq faoliyati jarayonida odam bilim hosil qiladi, kishi dunyoga kelgunga qadar uning uchun insoniyat yaratib bergan, tilda mustahkamlab, unga yetkazgan inson tafakkuri boyliklari bilan o'z hayotini boyitadi. A.I.Gersen shunday deb yozgan edi. «Har bir kishi ildizlari sal bo'lmasa Odam ato zamonlariga borib borib yetadigan daxshatli shajaraga tayanadi; sohil bo'yidagi to'lqin kabi orqamizdan butun boshli okean-butun dunyo tarixining shiddati his etiladi; daqiqada bizning miyamizda barcha asrlarning g'oyalari...». til alohida ob'yektiv sistemaki, unda ijtimoiy-tarixiy tajriba yoki ijtimoiy ong aks etgandir. Konkret odam tomonidan o'zlashtirilar ekan, til ma'lum bir ma'noda uning real ongi bo'libqoladi. «Til-amaliy, haqiqiy ongdir, boshqalar uchun ham mavjud bo'lgan ongdir...»-deb qayd etgan edi.

«Ong» tushunchasi psixologiyada, psixiatriyada va boshqa fanlarda uning yuqorida keltirilgan asosiy ta'riflarga mos keladigan ma'noda ishlatiladi. Psixiatrlarni bemorda ong bor yoki yo'qligi, yo bo'lmasa buzilganligi masalalari doim qiziqtiradi, shu tufayli ular ong deganda bemorning o'z-o'zini qayerdaligi to'g'risida o'z shahsiy holati hamda xarakatlari haqida hisob Bera olish imkoniyatlarini tushunadilar. Ongi yaxshi saqlanib qolgan odam miyaga kelayotgan Yangi axborotga o'zidagi mavjud bilimlarni hisobga olgan holda baho beradi. O'zini tevarak-atrofdagi muhitdan aloqada ajratib, bosh odamlarga va faoliyat vaziyatiga nisbatan tarkib topgan ma'lumotlar asosida o'z hatti-xarakterini idora qiladi.

Ong ijtimoiy mahsul bo'lib, faqat odamlarga xosdir. Hayvonlarda esa ong bo'lmaydi.

Psixikaning quyi darajasi ongsizlikdan iboratdir.

Psixikaning quyi darajasi ongsizlikdan iboratdir.

Ongsizlik kishini o'zini tuta olmaydigan qilib qo'yadigan ta'sirotlar bilan bog'liq psixik jarayonlar, xarakatlar holatlar yig'indisidir. Psixik holat (bundan shu narsa ravshanki psixika tushunchasi «ong», «ongli» tushunchalariga qaraganda kenroqdir) sifatidagi ongsizlik voqelikni aks ettirishning shunday bir shakti hisoblanadiki, bunda harakat vaqti va o'rnini mo'ljal qilish yaxlitligi

yo'qoladi, xatti-harakatning nutq yordamida boshqarilishi buziladi. Ongsizlikda, onglilikdan farqli o'laroq, kishi o'zi bajarayotgan xarakterlarini maqsadga muvofiq tarzda nazorat qila olmaydi, ularning natijasini baholay olishi ham amri maholdir.

Ongsizlikka quyidagi psixik hodisalarni kiritish mumkin: uyqu paytida yuz beradigan psixik hodisalar (tush ko'rish: sezilmaydigan, lekin haqiqatdan ham ta'sir ko'rsatadi, o'zgartuvchilarga «subsensitiv» yoki «subseptiv» javob reaksiyalari oldinlari ongli harakat bo'lib, lekin takrorlanaverib, avtomatlashib ketgan va shunga ko'ra endilikda anglanmaydigan bo'lib qolgan harakatlar; faoliyatga undovchi ammo maqsad hissidan anglamaydigan ayrim mayllar va hakoza. Ongsizlik hodisalarga bemor kishining psixikasida ro'y beradigan ba'zi bir patologik hodisalarni- alahlash, ko'ziga yo'q narsalar ko'rinishi va shu kabilarni ham qo'shish mumkin. Shularga asoslanib, ongsizlikni onga qarama-qarshi deb hisoblash, uni hayvonlar psixikasiga tenglashtirish noto'g'ri bo'lur edi.

Ongsizlik-bu kishining xuddi ong kabi o'ziga xos psixik qiyofasidirki, u kishi miyasida borliqning yetarli darajada bir xil bo'lmagan, qisman aksi tarzida inson hayotining ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog'liq holda paydo bo'lgan.

Psixikaning miyaga nisbatan munosabatini psixikaning tevarakatrofdagi muhitga hamda psixik faoliyatga munosabati (bular psixik moslashtirish, programmalashtirish va boshqarish yordamida amalga oshirildi) siftida bundan keyingi o'rganish psixikaning rivojlanishi problemasiga murojaat qilish zaruratini tug'diradi. Psixik aks ettirish qanday paydo bo'lganini, rivojlanganini, evolyusiya pillapoyasining turli bosqichlarida qanday o'zgarib borganini, kishi ongi qanday paydo bo'lgani va shakllanganini tushunib olganidagina psixikaning eng muhim qonuniyatlarni ochib beri shva jiddiy psixik faktlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

FAOLIYAT PSIXOLOGIIYASI

Tirik mavjudotlarning atrofdagi olam bilan hayotiy ahamiyatga molik bog'lanishlar bo'lishni ta'minlaydigan faoliyati ularga xos yalpi xususiyat hisoblanadi. Faollik-bu tirik mavjudotda «o'z kuchi bilan javob qilish» qobiliyatining borligidir. (F.Engels).

Jonli mavjudotni muayyan tarzda va muayyan yo'nalishda harakat qilishga undaydigan ehtiyojlar uning faolligi manbai bo'lib hisoblanadi. Ehtiyoj- jonli mavjudotning xayot kechirishning konkret shart-

sharoitlariga uning karamligini ifoda etuvchi va bu shart- sharoitlariga uning qaramligini ifoda etuvchi va bu shart-sharoitlarga nisbatan uning faolligini vujudga keltiruvchi holatidir.

Kishining faolligi ehtiyojlarning qondirilishi jarayonida nomoyon bo'ladi. Huddi shu o'rinda odamning faolligi shakllari bilan xayvonning xatti-xarakatlari faolligi o'rtasidagi tafovutlar ayon bo'ladi. Hayvon o'z ehtiyojlarining ob'yekti bo'lishi xamda unda ularni egallab olish uchun faol intilishga da'vat etishi extimoli borligini o'zining tabiiy tuzilishiga (tanasing va a'zolarining tuzilishiga, instinktlarining boyligiga) ko'ra bamisoli oldindan bilishi tufayli faollik bilan xarakter qiladi, hayvonlar ehtiyojining qondirilishi jarayoni ularning muxitga yaxshiroq moslashuvini ta'minlaydi.

Masalan, kunduz hatti-xarakterning tug'ma ravishda hosil bo'lgan programmasi uning quruvchilik ehtiyojlarini qamab qolmasdan, balki bu ehtiyojlarni qondirish ob'yektlari: to'g'on quriladigan daraxtlarning navlari, daraxtlarning suvga yaqinligi, «o'rmon kesish» usullari- (qunduzlar daraxtning shoxi aynan suvga tushishini mo'ljallab uning suvga qarshi tomonini kemiradi) vaxakozalar ham aks etgan bo'ladi.

Shunday qilib, havonning ehtiyojlarida uning faolligi omili sifatida tabiatdan olingan buyum bevosita ishtirok etadi.

Agar hayvonlarning hatti-harakati butunlay atrof-muhit bilan belgilansa kishining faolligi uning ilk yoshlardan oq butun insoniyat tajribasi va jamiyat talablariga ko'ra yo'naltirib boriladi. Hatti-xarakterning bu turi shu qadar o'ziga xoslikka egaki, psixologiyada uni atash uchun maxsus terminfaoliyat termini qo'llaniladi. Faollikni bu alohida maxsus insoniy turining farq qiluvchi psixolog belgilari nimalardan iborat?

Bu farq qiluvchi belgilardan biri shundan iboratki, faoliyatning mazmuni tamomila uni keltirib chiqargshan ehtiyoj bilan belgilanmaydi. Basharti motiv sifatidagi ehtiyoj faoliyatga turtki berib uni rag'batlantirar ekan u holda faoliyatning shakllari va mazmuni ijtimoiy shart-sharoitlar talablar va tajriba bilan belgilanadi. Masalan, kishini ishlashga undagan motiv (sabab) ovqatga nisbatan ehtiyoj tug'ilishidan ham kelib chiqishi mumkin. Lekin odam stanokni masalan, uning ochligini bartaraf etish uchun emas balki bu unga topshirilgan detalni tayyorlash imkonini bergani uchun ham boshqaradi. Uning faoliyati mazmuni shunchaki ehtiyoj bilan emas, balki maqsad bilan-undan jamiyat talab qilayotgan muayyan mahsulotni tayyorlash uchun belgilanadi. Kishining nima uchun muayyan tarzda harakat qilayotgani

uning nimani ko'zlab ish qilayotganiga mos kelmaydi. Uni faoliyatga undovchi xoxish-istaklar sabab bilan ushbu faoliyatni yo'naltiruvchi maqsad bir-biriga to'g'ri kelmaydi.

Faoliyat-voqelikka nisbatan faol munosabat bildirishning shundaybir shaklidir-ki u orqali kishi bilan uni qurshab olgan odam o'rtasida real bog'lanish hosil qilinadi. Odam faoliyat orqali tabiatga, narsalarga, boshqa kishilarga ta'sir ko'rsatadi. Faoliyatda u o'z ichki xususiyatlarini ishga solib va namoyon qilib, narsalarga nisbatan sub'yekt sifatida, odamlarga nisbatan esa shaxs sifatida gavdalanadi. O'z navbatida ularning javobiy ta'sirotni his qilgan holda, u shu yo'l bilan odamlarning, narsalarning, tabiat va jamiyatning haqiqiy, ob'yektiv, muhim xususiyatlarini bilib oladi. Uning qarshisidagi narsalar ob'yektlar sifatida, odamlar esa shaxs sifatida, gavdalanadi.

Faoliyatga yo'llagan maqsad, odatda, kuproq, yo ozroq darajada uzoqlashgan bo'ladi. Shuning uchun ham unga erishish kishi ana shu maqsad yo'lida harakat qila borgan sari uning oldida paydo bo'ladigan qator ju'ziy vazifalarning kishi tomonidan izchillik bilan hal etila borishidan tarkib topadi.

Kishi faoliyati ongli ravishdagi faollik sifatida uning ongi shakllana va rivojlana borishi tufayli tarkib topadi va rivojlanadi. Uning o'zi ongning shakllanishi va rivojlanishi negizi uning mohiyati manbai bo'lib xizmat kiladi.

Boshqacha so'zlar bilan aytganda, faoliyatda kishining shaxsi ifodalanadi va ayni chog'da faoliyat uning shaxsini shakllantiradi.

Ahil, uyushgan kollektivning sobitqadamlik bilan olib borilayotgan ijtimoiy foydali faoliyatida ishtirok etish manfaatlari bilan bog'lash ko'nikmasini rivojlantiradi A.S, Makarenko faoliyatning shaxsni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi haqidagi tushunchani tarbiyaviy ishning o'zi yaratgan nazariyasi va amaliyotiga asos qilib olgan edi. U shunday deb yozgan edi: «...men bolalarning hayoti ma'lum bir odatlar turkumini tarbiyalaydigan tajriba tarzida yo'lga, qo'yilishini talab qilaman...». ushbu talabga binoan tarbiyalanuvchilar kollektivining butun hayoti shunday tashkil etiladiki, u bolalarni faoliyatning shaxsda muayan fazilatlarining namoyon bo'lishini taqozo etadigan har-xil turlarga jalb qilgan edi. Masalan tungi poxodlar va navbatchiliklar kaloniyachilardan Qurquvni yengishni, matonat ko'rsatish va o'zini tuta bilishni talab kilardi. Xulq-atvordagi jasurliklar takrorlanaverib, odat tusiga kirib qolardi.

Kishida xilma-xil faoliyat turlarining paydo bo'lishi va rivojlanishi murakkab hamda uzoq davom etadigan jarayondir.

Harakatning shu tarzda qisman avtomatlashuvi tufayli uning tuzilishida ro'y beradigan o'zgarishlar quyidagilardan iborat:

1. say'i-harakatlarning ijro etilishi usullari o'zgaradi. Bunga qadar o'z holicha yuz berib kelgan tarkibiga kiruvchi alohida sodda say'i-harakatlar o'rtasida to'siqlar va uzilishlar mavjud bo'lmagan bita murakkab sa'yi-harakatga qo'shilib ketadi.

2. xarakatni sensor nazorat qilish usullari o'zgaradi. Sa'yi xarakatlarning bajarilishini ko'rish orqali nazorat Bilan almashadi.

3. Harakatni markazdan turib boshqarish usullari o'zgarib bormoqda. Diqqat xarakat usullarini idrok etishdan xoli bo'lib, u xarakatning asosan vaziyati va natijasiga qaratilga bo'ladi.

Takrorlanib turadigan Amaliy urinishlarsiz hech qanday malakani hosil qilib bo'lmaydi. Ba'zi bir psixologlar, jumladan bixevioristlar anna shu faktga tayangan holda hayvonlarda va odamlarda malakalar hosil bo'lishi jarayonini Ayni bir narsa deb hisoblashga urinadilar. Lekin fiziologik mexnizmni uxshashligi bu jarayonlarning bir-biridan prinsipial jihatdan farqini yoqqa chiqarmasligi kerak.

Malakani shakllantirishda kuzatilayotgan va bajarilayotgan harakatlarning kishi tomonidan so'z Bilan ifoda etilishi-nutq faoliyati, shuningdek bajarilishi lozim bo'lgan harakat timsolining hayoldagi ifodasi-ideal faoliyat yetakchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Alohida bita malakaning shaklantirilishi hech qachon mustaqil, ajratib olingan holdagi jarayon hisoblanmaydi. Har qanday malaka ham kishi Allaqachon egallab olgan malakalar sistemasida amal qiladi va tarkib topadi. Ularning biri Yangi malakalarni topishga va amal qilishiga yordam bersa, boshqalari halaqit beradi, uchinchi bir xili esa o'zgartiradi va xakozo. Bunday hodisa psixologiyada malakalarning o'zaro ta'siri deb yuritiladi.

